

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

FARO-ONDERZOEK WERKWIJZEN

‘Veel pionieren met elkaar’

Over de werkwijzen en strategieën voor
erfgoedparticipatie

Lorna Cruickshanks

Inhoud

Inleiding	5
1 – Hoe wordt op dit moment volgens Faro gewerkt in Nederland?	7
2 – Wat zijn de belangrijkste componenten van het werken in de geest van Faro?	13
3 – Conclusie en aandachtspunten	20
Bijlage 1 – Inventarisatie van projectvormen, domeinoverstijgende samenwerkingen, werkvormen	21
Samenvatting van de methodologie	24

Colofon

Titel: 'Veel pionieren met elkaar'

Auteur: Lorna Cruickshanks

Programma Faro

Eindredactie: Anne Versloot

Foto omslag: Rederij Lampedusa

Locatie foto omslag: Rederij Lampedusa, Amsterdam

Fotografie binnenwerk: Hop van Altena, Kim Pattiruhu, Arthur Geursen, Rederij Lampedusa, Namen en Nummers, Mark Sekuur, Negin Zendegani.

Vormgeving: Things to Make and Do

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2022

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Postbus 1600

3800 BP Amersfoort

www.cultureelerfgoed.nl

info@cultureelerfgoed.nl

Voorwoord

In 2019 begon onze verkenning naar de toepassing van het Europese Verdrag van Faro in Nederland. 'De waarde van cultureel erfgoed voor de samenleving' luidt de veelbelovende titel, maar de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat we destijds nog een beperkt beeld hadden van wat dat concreet voor de Nederlandse erfgoedpraktijk kon betekenen.

Dus wat doe je dan? Je begint een onderzoek.

Inderdaad – en dat hebben we geweten. Want hoe begin je een onderzoek naar een verdrag dat, op een paar eenzame uitzonderingen na, niemand kent? Het is een beetje als de weg vragen aan iemand die ook verdwaald is. Toch is dat wat we gingen doen. We ontmoetten mensen, we noemden hen Faro-verbinders en ze gingen eropuit. Ze keken om zich heen, kwamen anderen tegen, stelden vragen, trokken weer verder, van het een kwam het ander en geleidelijk aan begonnen we de contouren te zien van wat de Faro werk- en denkwijze in Nederland inhoudt. De zoektocht werd een heus onderzoek, kwalitatief met semigestructureerde gesprekken zoals dat heet, met respondenten. Het resultaat van wat al die mensen uit de praktijk vertelden, ligt nu voor u.

We hebben een heleboel geleerd (zoals meer inzicht in de behoeften van participanten, sociale-waarde-creatie, participatieve werkwijzen, stakeholders en Faro-definities). Maar weten we nu *alles* wat we moeten weten en geeft dit onderzoek antwoorden op *alle* vragen? Nee, natuurlijk niet. We hebben samen met iedereen die heeft bijgedragen aan onze zoektocht naar Faro in Nederland wel een mooie kaart gemaakt. We weten waar we heen kunnen en hoe we daar kunnen komen. Maar er valt nog veel meer te ontdekken, er zijn nog onverkende wegen en niet gevonden paadjes. En lang niet altijd zijn we het eens over de beste route.

Het zou me niet verbazen als we weer op Faro-reis gaan. Ik hoop dat u meegaat.

Michaela Hanssen

Programmamanager Programma Faro

In het kader van het Faro-onderzoek zijn de volgende rapportages verschenen

DEFINITIES

SOCIALE WAARDE

BELANGHEBBENDEN

BEHOEFTE PARTICIPANTEN EN VRIJWILLIGERS

WERKWIJZEN EN STRATEGIEËN

METHODOLOGISCHE VERANTWOORDING

Het Faro-onderzoek

Of het nu brugwachtershuisjes zijn die door buurtbewoners een nieuwe bestemming als kiosk of educatieve ruimte krijgen. Of het Hop-initiatief van Altena waar de inwoners van deze nieuwe gemeente samen hophoven onderhouden, elkaar ontmoeten bij de oogstfeesten en samen het bier van hun omgeving brouwen. Het Europese Verdrag van Faro (uit 2005) benadrukt het belang van erfgoed voor de samenleving. Ieder mens kan bepalen wat erfgoed is en cultureel erfgoed wordt ingezet als middel voor andere maatschappelijke doelen. Het verdrag benoemt een beweging in de Nederlandse erfgoedsector die steeds sterker wordt: de mens staat centraal in erfgoed.

Vorbereiding op ratificatie

In september 2018 heeft de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) aangegeven dat ook Nederland de ratificatie van het verdrag wilde onderzoeken. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) is begonnen met het verkennen van de bestaande praktijk en de manieren waarop burgerinitiatief en -participatie het beste kunnen worden gestimuleerd en gefaciliteerd.

Onderzoek naar de praktijk

In de periode 2019-2021 is een onderzoek uitgevoerd naar erfgoedactiviteiten waarin de mens centraal staat – vaak verwoord als ‘erfgoedparticipatie’ of ‘erfgoedprojecten met sociale waarde’. De hoofdvragen van het Faro-onderzoek waren: hoe kunnen erfgoedprofessionals, erfgoedinstellingen en overheden werken volgens het Verdrag van Faro? Wat betekent de implementatie van dat verdrag voor de erfgoedpraktijk? Om die hoofdvragen te beantwoorden zijn – in samenspraak met een brede groep belanghebbenden door het hele land – allereerst zes deelvragen geformuleerd:

- 1 Welke definities hanteren respondenten voor centrale begrippen uit het Verdrag van Faro (cultureel erfgoed, erfgoedparticipatie, erfgoedgemeenschap)?
- 2 Creëert erfgoedparticipatie sociale waarde, en zo ja, welke factoren zijn daarbij doorslaggevend?
- 3 Wat hebben professionals die te maken hebben met erfgoed en erfgoedgemeenschappen nodig voor de stimulering en het mogelijk maken van erfgoedparticipatie (met aandacht voor vaardigheden, rolopvattingen en drijfveren)?
- 4 Welke werkwijzen en/of strategieën bij erfgoedparticipatie kunnen als inspiratiebron dienen

voor overheden, maatschappelijke organisaties en bedrijven?

- 5 Welke behoeften zijn voor burgers en/of vrijwilligers van belang om deel te nemen aan het erfgoedproces?
- 6 Welke belanghebbenden in de erfgoedwereld spelen een rol in de participatieactiviteiten?

Hiervoor zijn 99 interviews afgenomen met zowel erfgoedprofessionals en beleidsmakers als ook met ‘leden’ van erfgoedgemeenschappen en individuele deelnemers van activiteiten in heel Nederland. Dit kwalitatief onderzoek biedt een momentopname in de bestaande erfgoedparticipatiepraktijk en geeft inzicht in hoe we de Faro-praktijk verder vorm kunnen geven. De uitkomsten van dit onderzoek zijn bovendien verwerkt in het advies aan de staatssecretaris over het ratificeren van het verdrag.

De bevindingen

De bevindingen van het onderzoek worden gedeeld in zes deelrapportages die elk op een van de onderzoeksvragen ingaat en een methodologische verantwoording. In dit stuk presenteren we de belangrijkste bevindingen uit de eerste onderzoeksvraag: *welke werkwijzen en/of strategieën bij erfgoedparticipatie kunnen als inspiratiebron dienen voor overheden, maatschappelijke organisaties en bedrijven?*

Inleiding

Erfgoedprofessionals en vrijwilligers in Nederland zetten diverse werkwijzen en instrumenten in om sociale waarde te creëren en erfgoedparticipatie te stimuleren. Werken in de geest van Faro gebeurt dus al een poosje. Recent onderzoek laat zien hoe Faro in de praktijk is gerealiseerd en geeft inzicht in hoe die aanpak verder vorm kan krijgen als het verdrag wordt geratificeerd.

Wie in de erfgoedwereld participatie een belangrijke rol laat spelen – en daarmee al werkt op een manier die het Verdrag van Faro aanmoedigt – doet dat op verschillende manieren. Dat bleek uit het kwalitatief onderzoek. In dit artikel worden de bevindingen gepresenteerd van de onderzoeksvraag: welke strategieën en werkwijzen zetten de respondenten in bij erfgoedparticipatie? Het onderzoek geeft inzicht in welke plannen van aanpak nu daadwerkelijk als inspiratiebron kunnen dienen voor overheden, maatschappelijke organisaties en bedrijven.

Voor de duidelijkheid: onder een strategie wordt hier een (langetermijn)plan bedoeld waarmee doelstellingen kunnen worden gerealiseerd. Een strategie kan daarbij een of meer werkwijzen omvatten, terwijl een werkwijze een toegepaste methode, aanpak of projectvorm is. Uit de data-analyse van de interviews komen vooral werkwijzen naar voren die door stichtingen, erfgoedinstellingen en overheden zijn ingezet om burgers bij erfgoedkwesties te betrekken en om erfgoed te gebruiken voor maatschappelijke doelen.

*Inwoners uit de vele dorpskernen in de gemeente Altena komen samen en doen iets wat ze in deze regio al eeuwenlang doen: hop verbouwen en bier brouwen.
Foto: Hop van Altena.*

De interviews en analyse geven een helder inzicht in de praktische uitvoering van participatieactiviteiten en de daarbij benodigde aanpak, maar bij de strategieën voor erfgoedparticipatie ligt dat anders. Hoewel de keuze voor een participatieve aanpak, een netwerkaanpak en 'leren door te doen'-aanpak als een strategie kan worden gezien, benoemen de respondenten die vaak niet specifiek en is daardoor minder makkelijk uit de interviews te destilleren.

Dit stuk gaat over de ervaringen uit het veld en de adviezen die ze opleveren. Maar ook over hoe tot nog toe volgens Faro is gewerkt en de kernelementen van die aanpak, zoals participatieve invulling van erfgoedmanagement, samenwerking, dialogische aanpak, verhalenmethodieken en het toegankelijk maken van kennis. De Faro-praktijk is nog volop in ontwikkeling; experimenteren en reflecteren blijkt een belangrijk aspect. Tot slot volgt een lijst van verschillende werk-, project- en samenwerkingsvormen die als veelzeggende voorbeelden zijn genoemd door de respondenten.

Dankzij lokale initiatiefnemer Irene Vermeulen staan op twaalf oversteekplaatsen rondom het centrum van Tilburg verkeerslichten die in plaats van het reguliere mannetje een kruikenzeiker als afbeelding hebben. Foto: Kim Pattiruhu.

1 – Hoe wordt op dit moment volgens Faro gewerkt in Nederland?

In Nederland wordt – vaak onbewust – al enige tijd gewerkt in de geest van het Verdrag van Faro. Wat opviel bij de interviews is dat er niet één manier bestaat, niet één ultieme Faro-werkwijze. Respondenten zetten verschillende methoden in om sociale waarde te realiseren en participatief te werken. Voor velen was de Faro-aanpak nieuw, voor anderen niet. Sommigen zijn zich terdege bewust van hun strategieën en werkwijzen, terwijl anderen niet zulke scherpomlijnde plannen van aanpak hebben of het moeilijk vinden hun werkwijzen onder woorden te brengen.

De kern van de werkwijzen die respondenten toepassen, komt neer op het delen van zeggenschap. Het uitgangspunt daarbij varieert, zo is uit de reacties op te maken. Het kan gaan om inzicht krijgen in en leren van verschillende invalshoeken en perspectieven van erfgoed, maar ook om aan burgers meer inspraak, rechten en bevoegdheden te geven en alle krachten te bundelen. Andere reacties zijn: een relatie opbouwen met een groep, meer leren over wat op dit moment belangrijk is voor een groep of gemeenschap, en inclusief en democratisch zijn.

Uit de data-analyse van de interviews blijkt dat erfgoedorganisaties en overheden zeggenschap op verschillende manieren delen. Bijvoorbeeld door (a) de participatieve invulling van erfgoedmanagement, (b) de organisatie en begeleiding van participatieve trajecten, (c) de ondersteuning van burgerinitiatieven en (d) de samenwerking met vrijwilligers.

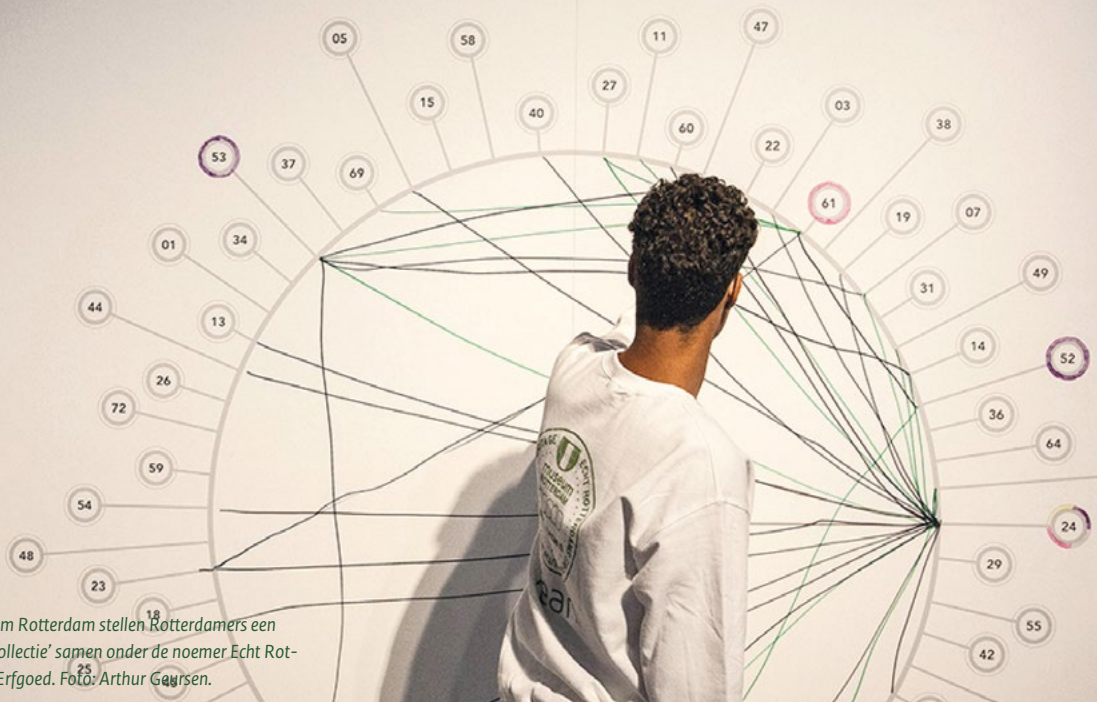

Echt Rotterdams Erfgoed

Verbindingen in beeld

Authentic Rotterdam Heritage

Connections visualised

In Museum Rotterdam stellen Rotterdammers een 'actieve collectie' samen onder de noemer Echt Rotterdams Erfgoed. Foto: Arthur Gausen.

De participatieve invulling van erfgoedmanagement

Veel van de respondenten schetsen hoe erfgoed-activiteiten en processen op een participatieve manier plaatsvinden waarbij bewoners, vrijwilligers en/of het publiek een grote stem en beslissingskracht krijgen. Daarbij noemen ze vaak de termen: **participatief waarderen** (zie ook het onderzoek en de publicatie 'Verkenning participatief waarderen' van Willemijn van Helbergen uit 2021), **participatief programmeren**, zoals een tentoonstelling in co-creatie maken of stadsgidsen betrekken bij een culturele activiteit in de stad, en **participatief verzamelen** van verhalen, voorwerpen of archieven (zie ook de bijlage 1.A voor verdere definities en uitleg).

Daarnaast worden door respondenten projectvormen of werkwijzen genoemd waarbij burgers aan de slag gaan na een initiatief van een erfgoedorganisatie of overheid, of met begeleiding van een erfgoedorganisatie. Enkele voorbeelden zijn: gemeenschapsarcheologie, *citizen science*, onderzoek

in archieven van en door een gemeenschap en de samenwerking met vrijwilligers bij diverse aan erfgoed gerelateerde activiteiten.

Respondenten noemen ook de benadering OF/BY/FOR ALL (vooral bekend bij musea) die participatief werken centraal stelt.¹ Ook stimuleert die methode een organisatie actief de verbinding te zoeken met gemeenschappen en hen uit te nodigen het voortouw te nemen bij activiteiten. OF/BY/FOR ALL is in de Verenigde Staten ontwikkeld; de respondenten vinden dat de 'vertaling' naar de Nederlandse situatie nog in de beginfase zit en zoekende is.

Onder de respondenten wordt OF/BY/FOR ALL niet alleen als een methodiek beschreven, maar ook als een tool, een gedachtegoed en een 'fundamentele organisatorische verandering in de hele organisatie'. In elk geval gaat het erom, zeggen de respondenten, dat in een organisatie gekozen moet worden voor een participatieve aanpak en werkwijze. Het vraagt om een breed gedragen visie op participatie en een bijpassende strategie.

Een podcast wordt opgenomen tijdens een rondvaart van Rederij Lampedusa. Foto: Rederij Lampedusa.

Organisatie en begeleiding van participatieve trajecten

Om participatieve trajecten in te richten en begeleiden is niet één route mogelijk, maar respondenten noemen wel verschillende aspecten die je als componenten van een geslaagde aanpak of als een succesfactor kunt zien.

De inventarisatie van de behoeften in de samenleving, bij een groep mensen of rond een erfgoedkwestie is een significant onderdeel bij de aanvang van een participatieproject. Dat doen respondenten bijvoorbeeld door het uitvoeren van een quick- of wijkscan (bij de gemeente) en de inzet van hun eigen netwerk (bij burgerinitiatieven, erfgoedinstellingen of de gemeente). Respondenten noemen daarnaast ook andere aspecten die relevant zijn: actief verbindingen zoeken, relaties opbouwen of netwerken mobiliseren – zowel intern als extern (zie ook verderop).

Een gezamenlijk doel of vertrekpunt formuleren is fundamenteel bij zowel erfgoedinstellingen en overheden als bij burgerinitiatieven. Daarnaast geven de respondenten aan dat het van belang is de kaders van een project of samenwerking van tevoren te bepalen. Op dit moment wordt dat vaak nog door een erfgoedorganisatie of overheid gedaan, maar het kan ook in gezamenlijk overleg. De communicatie hierover wordt door de respondenten eveneens als een cruciaal onderdeel genoemd (vaak verwoord als verwachttingsmanagement). Verder is het noodzakelijk flexibel genoeg te blijven om in te kunnen spelen op veranderingen tijdens een participatieproces.

De meest geschikte werkvormen en methodieken gebruiken is essentieel. De respondenten noemen er veel (zie bijlage 1.C en 1.D) en benadrukken daarbij dat de aanpak sterk afhangt van het onderwerp en de groep mensen met wie wordt samengewerkt.

Financiering en projectmanagement zijn ook wezenlijke kwesties bij de organisatie van participatieve trajecten. Geld en toegang tot fondsen blijven een uitdaging voor erfgoedparticipatie en veranderingen in het veld. Veel projecten en de duurzame inbedding van participatie zijn afhankelijk van extra of aparte financiering – waarvoor subsidies aangevraagd moeten worden of door het organiseren van andere activiteiten om geld te verdienen. Flexibele financiering is vaak gemeld als belangrijk, vooral voor burgerinitiatieven en erfgoedinstellingen.

Evalueren en het meten van impact zijn nodig om te weten wat het resultaat is van een project, activiteit of samenwerking. Respondenten noemen daarbij vragenlijsten, formulieren en focusgroepen. Door één persoon is een samenwerking met een universiteit genoemd. Het zichtbaar maken van de waarde van een traject of samenwerking helpt ook bij de financiering en nieuwe samenwerkingsverbanden met andere organisaties en sectoren.

Ondersteuning van burgerinitiatieven

Burgerinitiatieven zijn activiteiten die op touw worden gezet door een groep burgers die zich gezamenlijk en uit eigen beweging inzet voor het beheer, behoud, presentatie en/of benutting van erfgoed en de bijbehorende doelen. In het geval van een burgerinitiatief gaat 'de burger' zelf aan de slag en ligt de zeggenschap ook bij hem, haar of hen. Burgerinitiatieven hebben soms een formele organisatievorm zoals een stichting of vereniging.

De projecten die de respondenten bezighouden, variëren nogal: herdenkingen (van bijvoorbeeld het oorlogsverleden); kennisontwikkeling, -vergaring, en -deling (door heemkundekringen, amateurarcheologen, hobbyisten van allerlei aard); het beheer en behoud van erfgoed; en erfgoed als middel om verbinding in een gemeenschap te creëren.

Een burgerinitiatief wordt geregeld verder ontwikkeld door een samenwerking tussen burgers en andere partijen, zoals de overheid. Bij sommige projecten wordt bewust de (lokale) overheid opgezocht voor ondersteuning (zoals een financiële handreiking of bij regelgeving), maar die weet niet altijd goed hoe ze hierop moet reageren. Ook is het vaak best lastig om de juiste (contact)personen te vinden. Bij andere plannen wordt er bewust voor gekozen níet te willen samenwerken met een overheid of een andere professionele instelling. De overheid is vaak nog zoekende naar haar rol en hoe ze burgerinitiatieven kan stimuleren en/of ondersteunen. En wanneer gaat zoiets goed? Bij ondersteunen en faciliteren, zeggen de meeste respondenten, niet door sturen en overnemen. Belangrijk is de kracht van de instellingen te bundelen om zo de zelfredzaamheid van de erfgoedsector te vergroten.

Samenwerking met vrijwilligers

Het blijkt dat bij erfgoedinstellingen veel met vrijwilligers wordt gewerkt. Of het daarbij gaat om 'participatie' of 'werken in de geest van Faro' is afhankelijk van de relatie, invulling van de samenwerking en de meerwaarde voor de vrijwilligers. Vrijwilligers kunnen bij verschillende activiteiten betrokken worden door erfgoedinstellingen en burgerinitiatieven. Meermaals komt in de interviews terug dat er een vaste kern is met daaromheen een flexibele schil van vrijwilligers. Hun rol, taken en mate van zeggenschap zijn afhankelijk van het beleid en de waardering van de organisatie voor de kennis, ervaring, interesse en ambities die ze hebben. Het werken met vrijwilligers brengt menskracht en een andere soort kennis en expertise bijeen. Bij erfgoedinstellingen is om die reden vaak een vrijwilligerscoördinator actief.

2 – Wat zijn de belangrijkste componenten van het werken in de geest van Faro?

In het onderzoek kwam een aantal kern-componenten naar voren bij het faciliteren en stimuleren van erfgoedparticipatie:

- **Verbinding, samenwerking en netwerkvorming**
- **Dialogoog, in gesprek gaan**
- **Nadruk op verhalen**
- **Experimenteren en reflecteren**
- **Toegankelijkheid**

Verbinding, samenwerking en netwerkvorming

Om participatieve activiteiten mogelijk te maken, is het opbouwen van relaties en een netwerk essentieel en diezelfde activiteiten helpen bovendien de relaties en netwerken te versterken. De verbinding met burgers, professionals en organisaties in andere domeinen is onmisbaar om erfgoed als middel in de samenleving in te zetten. Professionals zoeken en zorgen voor contact, connectie en communicatie.

Alle respondenten noemen een vorm van samen- en/of netwerkvorming. Onder 'netwerkvorming' wordt verstaan het opbouwen en faciliteren van een nieuw netwerk en de aansluiting bij bestaande netwerken. Verschillende mensen, organisaties en sectoren/domeinen kunnen op lokaal, regionaal, landelijk en internationaal niveau of rond een thema in deze netwerken bij elkaar komen.

De respondenten bouwen zowel formeel als informeel een netwerk op met een aantal doelen en ze ervaren veel meerwaarde. Ze zeggen hierover: *'Je moet het wiel niet elke keer opnieuw uitvinden.'* (R34) *'...want anders moet je het alleen doen. Nou ja, dan moet*

je op zoek om hulp te krijgen op allerlei terreinen en nu kun je van elkaars ervaring gebruik maken en zeggen: daar zetten wij ook onze schouders onder.’ (R104)

De meerwaarde van samenwerking en netwerkvorming die respondenten vaak noemen, kan in een aantal categorieën ingedeeld worden.

- De uitwisseling van kennis en ervaring (uitdragen én inbrengen van kennis, ervaring, expertise, en weten wat er speelt in een regio/groep) en een verrijking door nieuwe perspectieven.
- Het vergroten van een netwerk (van lokaal naar regionaal niveau bijvoorbeeld).
- Het bereiken van nieuwe doelgroepen (samenwerken met ambassadeurs/sleutelfiguren, een eigen netwerk inzetten, diverse verhalen zichtbaar maken en onderzoeken).
- De versterking van de eigen positie, of de positie van een ander (bijvoorbeeld om een stoel aan tafel te krijgen waar de beslissingen genomen worden, om het eigen draagvlak en zichtbaarheid in de gemeenschap te versterken en vergroten, om de ‘initiatiefkracht’ van burgers te vergroten, om in contact te komen met iemand anders die kan helpen).
- Het samenbrengen van expertise en menskracht.
- De toegang tot andere fondsen.

Het Verhalencafé 'Black Heritage' van Museum Rotterdam en Keti Koti. Foto: Arthur Geursen.

Samenwerking en netwerkvorming gaat om het verbinden van mensen en organisaties of het aansluiten bij bestaande samenwerkingen of netwerken. Er zijn veel werkwijzen en werkvormen gebruikt door de respondenten om mensen bij elkaar te zetten, in gesprek te brengen en aan het werk te laten gaan. (Zie bijlage 1.D. voor de werkvormen die genoemd zijn door de respondenten.) Soms worden formele afspraken gemaakt zoals in een convenant. Zo sprak een respondent over een overeenkomst tussen overheidsinstellingen en erfgoedverenigingen om een bepaald traject te beginnen en onderhouden. Steeds vaker wordt bij erfgoedinstellingen een specifieke

*‘Kom eens naar de wijk toe,
naar het buurtpunt of een woning
om te luisteren naar bewoners
of ondernemers’*

medewerker aangewezen om samenwerkingen op te bouwen, zoals een stadsprogrammeur, wijkagent, domeinoverstijgend projectleider, dorpencoördinator of de bekende ‘tentakels in de buurt’.

Uit het onderzoek blijkt dat het opbouwen van een ambassadeursnetwerk een gerichte werkwijze is bij veel erfgoedinstellingen, vooral in een museum en bibliotheek. Zo'n netwerk bestaat uit actieve deelnemers/bewoners, een harde kern van vrijwilligers, en sleutelfiguren bij stichtingen of andere organisaties in eigen kring of in andere domeinen. Door het gebruik maken van hun eigen netwerken, social media en mondeling contact kunnen ze meer en nieuwe mensen bereiken, betrekken en motiveren. Het netwerk wordt ingezet als magneet en katalysator. Er is ook sprake van een sneeuwbaaleffect. Een respondent zegt:

'(...) we hadden al best wel een netwerk in de stad (...) mijn collega (...) die de stadsprogrammeur is – het is dus haar taak om een groot netwerk op te bouwen in de stad – die kende al heel veel mensen en die heeft volgens mij ook rondgevraagd van hé, we zijn nog op zoek naar iemand X of iemand Y (...)'
(R29)

Het onderzoek laat ook het belang zien van domeinoverstijgend netwerken. Respondenten zoeken verbindingen tussen erfgoed en andere domeinen waarin mensen betrokken zijn bij erfgoed en waarin erfgoed is ingezet als middel bij maatschappelijke doelen. Bijvoorbeeld de

samenwerkingen tussen erfgoed en welzijn, erfgoed en toerisme/economie, erfgoed en kunsten, erfgoed en onderwijs/lifelong learning (zie bijlage 1.B voor een toelichting).

Erfgoedinstellingen ontwikkelen dergelijke samenwerkingen in reactie op of in het kader van de uitvoering van plannen en programma's, zoals herinneringsprojecten. Bij de gemeente is vaak gesproken over de samenwerking tussen afdelingen, dossierhouders en op beleidsniveau. Een respondent van een gemeente noemde de 'wijkscan' als een manier om in kaart te brengen waar de mogelijkheden liggen voor de inzet van erfgoed bij sociale vraagstukken in een gebied.

In de context van een gemeente is dat vaak als 'integraal werken' beschreven. Het is een verbinding tussen domeinen om tot een gezamenlijke aanpak te komen of waarin erfgoed ingebed wordt in brede maatschappelijke kwesties. Respondenten noemen vooral verbinding met het ruimtelijk en sociaal domein. Dat blijkt een nieuwe werkwijze te zijn: 'een leerproces'. Het gaat om het bewustzijn creëren en verbindingen zoeken in de eigen organisatie en tussen binnen en buiten. Eén respondent heeft de rol van 'domeinoverstijgend projectleider' gehad.

'We hadden al best wel een netwerk in de stad'

In de context van burgerinitiatief wordt ook interdisciplinair gewerkt. Burgers en (erfgoed)-gemeenschappen denken niet zo snel in domeinen maar vaker in competenties en werkervaring. De nadruk ligt op wat alle betrokkenen kunnen bijdragen aan een initiatief.

Dialogo

De dialoog blijkt een essentiële component van een participatieve Faro-manier van werken: het in gesprek gaan met anderen en mensen in gesprek met elkaar brengen, een op een óf met meer partijen. Het gaat om tweerichtingsverkeer en een verschuiving van zenden tot luisteren. Ook is erfgoed gebruikt als inspiratie of middel om partijen nader tot elkaar te brengen (met als doel bijvoorbeeld welzijn door herinnering of 'storytelling'-workshops of sociale cohesie in de samenleving).

Eén gemeenteambtenaar geeft aan belang te hechten aan het persoonlijke gesprek met bewoners, gezien het karakter van bepaalde onderwerpen. Respondenten noemen ook werkvormen en methodieken als 'praattafels', 'world cafés' en expertmeetings die georganiseerd worden om relaties op te bouwen, in contact te blijven met samenwerkingspartners en andere belanghebbenden, begrip voor elkaar te vergroten, ideeën en kennis uit te wisselen, en beslissingen te nemen.

Respondenten noemen eveneens werkvormen als 'conversation pieces' (voorwerpen in museale collecties die gebruikt worden om een gesprek op gang te brengen) om discussies rond en over erfgoed te hebben, waardoor het ook wordt ingezet om andere doelen te bereiken.

Niet alleen worden verschillende werkvormen door de respondenten genoemd (zie bijlage 1.D), ook laat het onderzoek zien dat het voeren van gesprekken (met diverse doelen) een uitdaging blijft.

*In de Verhalenwerf van de bibliotheek Hoogeveen werken Hoogeveeners samen aan het verhaal van hun stad.
Foto: Mark Sekuur.*

Nadruk op verhalen

Verhalen spelen een belangrijke rol bij het werken in de geest van Faro. Verhalen worden door burgerinitiatieven, erfgoedinstellingen en overheden verteld, verzameld, opgetekend, bewaard, beluisterd en gedeeld. Verhalen blijken een sleutel in het meer inclusief maken van erfgoed. Verhalen verrijken het begrip van erfgoed en de kennis erover.

Verhalen worden ingezet als **communicatie-/overdrachtsmiddel** om bewustwording te creëren, om mensen te enthousiasmeren en stimuleren, om te illustreren wat anders te abstract en onzichtbaar blijft, om te informeren en om kennis te presenteren. Verhalen worden ook ingezet als **verbindingsmiddel** (gedeelde verhalen, link met identiteit, ‘verhaal van de wijk’, ‘identiteit van het gebied’), als inspirator voor gesprekken (reminiscentiewerkshops, Keti Koti-tafels) en verhalen om het verleden aan de actualiteit te koppelen. Een respondent zegt daarover: *‘De kunstwerken en objecten in de tentoonstelling dienden als “conversation pieces”, (...) en dat er veel mensen zijn die hier [het thema van de tentoonstelling] een mening over hebben en het goed is om personen met verschillende meningen en achtergronden hierover te laten praten.’* (R1)

Verhalen worden ook verzameld en gedeeld als **getuigenis of bron** (vaak als *oral history*). De respondenten noemen het belang van verhalen, vooral als er sprake is van het mogelijk verloren gaan van kennis en ervaring (zoals coronaverhalen, oorlogservaringen). Ook waar er gebrek aan geschreven geschiedenis is (migratiehistorie, geschiedenis van culturen waar mondelinge traditie groter is). Verhalen laden erfgoed met meer betekenis en kennis, zoals een respondent als volgt verwoordt:

‘Ze hebben ieder hun eigen persoonlijke verhaal bij hun werk geschreven eigenlijk en zo gepresenteerd. (...) Ik bedoel het is een heel persoonlijk iets. Je mag het heel lelijk vinden of je mag het helemaal niets vinden. Het is heel vaak het verhaal daarachter dat er iets toch mooi maakt of dat het bijzonder maakt.’ (R65)

Verhalen spelen ook een grote rol in **meerstemmigheid** en de erkenning en herkenning van verschillende vormen van erfgoed en diverse perspectieven erop.

Taal is van groot belang voor het vertellen van verhalen. De gebruikte taal hangt af van het doel waarmee een verhaal wordt verteld en aan wie. Een gevoel van vertrouwen blijkt ook belangrijk als randvoorwaarde voor het delen van gevoelige of heel persoonlijke verhalen.

Verhalen worden verzameld bij verhalentafels, *oral history* en interviews. Ze worden gepresenteerd bij rondleidingen, via communicatiemiddelen, tentoonstellingen (die ook participatief of interactief kunnen zijn), digitale platforms, *augmented reality*, *living history* en educatieve programma’s. Daarnaast blijkt de borging van diverse verhalen belangrijk door middel van bijeenkomsten of digitale platforms.

‘De werkwijzen zijn nog in ontwikkeling. Het is learning by doing, er is sprake van experimenten’

‘Het mag juist mislukken en daar moet je het met elkaar over hebben’

Experimenteren en reflecteren

Erfgoedparticipatie en in de geest van Faro werken is voor velen in het veld nieuw. Deze andere manier van werken impliceert niet alleen veranderingen ten goede, maar ook falen, opnieuw beginnen of proberen, reflecteren en doorzetten. Of zoals een respondent zegt: ‘De werkwijzen [met betrekking tot erfgoedparticipatie] zijn nog in ontwikkeling. Het is learning by doing, er is sprake van experimenten.’ (R7)

Uit de interviews blijkt dat respondenten vaak aan het experimenteren zijn, op twee verschillende manieren.

• Experimenteren in een zoektocht naar de nieuwe praktijk

• De respondenten zoeken naar de beste manier om erfgoedparticipatie vorm te geven en/of in te zetten in de eigen omgeving. Ze verwijzen in verschillende bewoordingen naar een werkwijze die niet vooraf is vastgelegd. Experimenteren is in dit geval een middel om te komen tot nieuwe werkwijzen. Participatief werken en erfgoed gebruiken bij sociale vraagstukken leer je door het doen, en vooral door het samen doen.

• Experimenteren als aanpak en strategie

• Respondenten zetten experimenteren en learning by doing ook in als werkwijze en strategie. Ze creëren een experimentele omgeving waar fouten maken mag en mislukkingen niet het einde van de wereld betekenen. Elk project, elke samenwerking is maatwerk. Veel respondenten zijn bewust van nieuwe werkwijzen en -vormen aan het uitproberen in reactie op verschillende projectdoelen, samenwerkingspartners, behoeften en interesses van burgers en gemeenschappen. Dat vraagt creativiteit, nieuwsgierigheid en durf.

Opvallend is de opmerking van een gemeenteambtenaar die aangaf dat experimenteren ook een ‘veiligheidsding’ is. De respondent gaf een voorbeeld van een participatief traject waar de uitkomsten en wat ermee gebeurt door de gemeente als ‘vrijblijvend’ werden gezien. Omdat die zich niet verplicht voelde iets met de resultaten van het traject te doen, werd het risico als klein gezien. Is hier sprake van wantrouwen jegens de burger en participatie? En bij wie ligt welk risico? Het suggereert iets over vertrouwen en machtsdynamiek. Aan de andere kant noemden veel respondenten voorbeelden van hoe ze openstaan voor samenwerkingen met partners en vrijwilligers.

Om van het experimenteren te leren is reflecteren (samen met partners) een belangrijk onderdeel. Een respondent vertelde hoe zijn organisatie in samenwerking met een universiteit onderzoek doet naar de eigen werkwijze en de impact daarvan. Terwijl een museale instelling een groep reflectanten als sparringpartner inschakelde om feedback te geven. Verder noemde een respondent dat het belangrijk is om het experimentele karakter en lessons learned samen met samenwerkingspartners en participanten te bespreken. Een respondent formuleert het als volgt: ‘Door het te doen en veel pionieren met elkaar en ook met de vrijwilligers... goed evalueren... Je mag juist mislukken en daar moet je het met elkaar over hebben.’ (R37)

Toegankelijkheid

Respondenten geven geregeld het belang aan van transparantie en openheid in de sector en van organisaties. Ook onderlinge verbondenheid is een wezenlijk onderdeel van de Faro-manier van werken. Communicatie is cruciaal, net als de toegang tot of het actief zichtbaar maken van kennis en processen. Het digitaliseren van erfgoedcollecties en hun verhalen en het gebruik van digitale platforms om mensen te informeren en met hen in gesprek te blijven, blijken daarbij een significante rol te spelen.

Het onderzoek laat zien dat werken in de geest van Faro ook om een andere positionering van de sector, organisatie en professional vraagt. Professionals en organisaties moeten open, zichtbaar en aanspreekbaar zijn. Hoe word je door anderen gezien? Hoe kijk je zelf naar anderen? Een respondent zegt bijvoorbeeld: *'Ik denk dat dat heel slim van de gemeente is om dat op die manier te positioneren in zo'n dorpskern.'* (R34) Respondenten zijn – bewust en onbewust – aan het denken over de verhoudingen tussen erfgoed en andere domeinen en tussen erfgoed en de samenleving.

Deelnemers van het project *Vertel me alles* ontmoeten elkaar weer tijdens de opening. Foto: *Vertel me alles* / Negin Zendegani.

3 – Conclusie en aandachtspunten

Er bestaan allerlei werk- en projectvormen om sociale waarde te creëren en participatie te stimuleren en faciliteren. Elke situatie vraagt om maatwerk. In een project of samenwerking worden verschillende werkwijzen en methoden gebruikt; om verbintenissen met mensen, organisaties en andere domeinen te koesteren, participatief te werken en de sociale waarde van erfgoed daardoor te kunnen realiseren. Belangrijk is dat de werkwijzen goed moeten aansluiten bij de beoogde doelgroep en het doel van het initiatief.

Maar met een werkvorm of methodiek alleen ben je er nog niet. Professionals en vrijwilligers moeten weten wat ze willen bereiken en daarbij weloverwogen voor een participatieve en/of experimentele aanpak kiezen. Het vraagt om een open attitude, ruimte voor meer perspectieven en stemmen, en het delen van zeggenschap.

Om nieuwe methodieken uit te proberen, die te verbeteren en verder te ontwikkelen hebben erfgoed-professionals ruimte en een reflectie- en leerproces nodig. Het erfgoedveld zou ook veel van andere disciplines en sectoren kunnen leren: de respondenten wijzen op het belang van kennisuitwisseling tussen en de samenwerking met andere domeinen.

Het onderzoek ging niet zozeer over de uitdagingen en succesfactoren, maar uit de interviews rijzen er al wel diverse op, zoals tijd, ondersteuning van collega's, breed gedragen strategie in de organisatie, flexibele financiering. Om Faro nog beter in de praktijk te brengen, hebben die aspecten meer aandacht nodig.

Uit de interviews blijkt hoeveel er valt te leren van de bestaande werkwijzen die mensen in het erfgoedveld de afgelopen jaren al hebben ingezet. Als het Verdrag van Faro geratificeerd wordt, kan iedereen in het veld op de ervaringen van de pioniers voortbouwen. Bovendien is het nodig om deze tools in de handen van iedereen in het veld te laten landen en (samen) door te ontwikkelen. Zo kan werken in de geest van Faro verder ingebed worden in de erfgoedpraktijk.

Lorna Cruickshanks is participatiespecialist bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Dit artikel is gebaseerd op de data-analyse van **Annemarie Willems**. Zij was tot december 2021 participatiespecialist bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Bijlage 1 – Inventarisatie van projectvormen, domeinoverstijgende samenwerkingen, werkvormen

A – Participatief proces of activiteit

Participatief waarden

In de data komt participatief waarden voor bij een erfgoedinstelling en bij verschillende gemeenten. Participatief waarden gaat om het betrekken van of samenwerken met vrijwilligers en participanten door ze een stem te geven bij het betekenis geven en maken van keuzen rond het aanwijzen, behoud en gebruik van erfgoed. De mate van zeggenschap en de rol die vrijwilligers hebben kan nogal verschillen. (Zie voor een diepgravend onderzoek naar participatief waarden bijvoorbeeld het rapport van Willemin van Helbergen 'Verkenning participatief waarden'.³⁾)

Participatief programmeren

Participatief programmeren heeft als uitgangspunt om anderen een al dan niet bepalende rol en stem te geven in de programmering bij het inrichten en organiseren van activiteiten. Respondenten spraken onder andere over het betrekken van belanghebbers bij het maken van een tentoonstelling in een museum en over het inschakelen van stadsgidsen bij de programmering van een cultureel element in de stad bij een gemeente.

Participatief verzamelen

Participatief verzamelen is het door én met de lokale gemeenschap verzamelen van (im)materieel erfgoed (en de bijbehorende verhalen). In de data staat het voorbeeld van een museale instelling die met de gemeenschap objecten verzamelt bij lokale thema's; en dan specifiek onderwerpen die spelen bij bepaalde gemeenschappen waar nog weinig over bekend is bij de instelling. Een respondent noemde ook archiefonderzoek en het belang van archieven die door een gemeenschap zelf verzameld en/of behouden (kunnen) zijn.

B – Samenwerkingen erfgoed & andere domeinen

Erfgoed & onderwijs, of lifelong learning

Op verschillende manieren wordt er samengewerkt tussen erfgoedorganisaties (vooral musea en stichtingen) en scholen of andere onderwijsgerichte organisaties. Er zijn daarbij twee sporen:

- 1 bewustwording van erfgoed: bewustwording van de eigen omgeving, kennismaking met erfgoed, verbinding maken met het verleden en heden (geschiedenis die belangrijk is voor nu),
- 2 erfgoed ingezet om andere doelen van onderwijsorganisaties te ondersteunen: erfgoed en thema's in de samenleving die voor scholen aan bod moeten komen, zoals een rechtvaardige samenleving of vrijheid, ontwikkeling van vaardigheden (rondleiden leren geven), *social skills* en verbinding maken tussen verschillende groepen (naar leeftijd), en taalcurricula (voor nieuwkomers).

Werkwijzen die gebruikt worden: lessen/curricula, excursies, het maken van lespakketten, content op een website.

Erfgoed & toerisme/economie

Een respondent die in Indonesië werkt, sprak over de verbinding tussen erfgoed en de lokale toerismesector en economische meerwaarde van het erfgoed. Dat economische voordeel heeft ook tot grote betrokkenheid en eigenaarschap onder de lokale gemeenschap geleid. Erfgoed wordt ingezet als een middel.

Erfgoed & welzijn

Veel van de respondenten noemen het inzetten van erfgoed als een middel in welzijn en zorg. Bijvoorbeeld: erfgoed als inspiratie voor programma's in de samenwerking met zorginstellingen, voor mensen die met dementie leven, met aandacht voor eenzaamheid. Door middel van dagbestedingen, koffieochtenden of reminiscentieworkshops. Erfgoedorganisaties bieden ook werkplaatsen aan voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt. Bijvoorbeeld het HomeComputerMuseum en de 'zorgbrouwerij' van Hop van Altena.

Erfgoed & cultuur en kunsten/kunstenaars of creatievelingen

Erfgoedinstellingen zoeken ook verbinding met andere culturele instellingen of particuliere creatievelingen met als doel het bereiken van een nieuwe groep mensen (zoals theaterliefhebbers) of samen aan een gezamenlijk doel werken (een plek beleefbaar maken). Verschillende kunstzinnige methoden worden gebruikt voor het vertellen van het verhaal, het presenteren van kennis en verhalen, of om uiting te geven aan bepaalde emoties die spelen rondom een thema van een stichting (bijvoorbeeld een toneelstuk of beeldhouwwerk).

C – Projectvormen/ activiteitsvormen die ingezet kunnen worden, die Faro-achtig zijn, of waar op een Faro-manier aan gewerkt kan worden

- **Oral history:** vaak vertaald als mondelinge of gesproken geschiedenis. De term *oral history* verwijst zowel naar de techniek als de uitkomst. Enerzijds is oral history een vorm van geschiedschrijving waarbij gebruik wordt gemaakt van interviews waarin mensen vertellen over hun persoonlijke herinneringen aan het verleden. Anderzijds worden de gesproken bronnen die voortkomen uit de interviews ook aangeduid als oral history. Mede vanwege deze dubbele betekenis bestaat er tot op heden nog geen eenduidig Nederlands equivalent voor de term oral history. We komen verschillende elementen van het ‘oral history’-proces tegen: het afnemen van interviews, het bewaren van die verhalen, het delen ervan.
- **Object based engagement:** een respondent heeft over het idee van een ‘conversation piece’ gesproken. Dat is een (kunst)object of verhaal dat

gebruikt wordt om een gesprek te beginnen tussen (verschillende groepen) mensen.

- **Placemaking:** een benadering die de verbinding legt tussen openbare ruimten en het publiek of de gebiedsgebruikers, en bouwt op de waarden, inspiratie en het potentieel van lokale gemeenschappen. Bij een herbestemming van een groot publiek gebouw is een participatieproject met de omwonenden en voormalige gebruikers opgezet om te komen tot een placemakingsplan bijvoorbeeld.
- **Reminiscentieworkshops:** (zie samenwerking/netwerkvorming: erfgoed & welzijn)
- **Dagbesteding:** voor specifieke doelgroep (zie bijvoorbeeld samenwerking en netwerkvorming, en erfgoed & welzijn)
- **Klankbordgroep**
- **Denktank**

D – Werkvormen die ingezet zijn bij het werken in de geest van Faro

- **om in gesprek te gaan (gesprek tussen initiatiefnemers en anderen):** persoonlijke gesprekken, interviews, klankbordgroep, ‘praattaafel’.
- **om mensen te informeren:** informatieavonden, open dagen/avonden, rondleidingen, excursies, lezingen, publicaties, nieuwsbrieven, blogs, vlogs, podcasts, presentaties, social media.
- **om mensen bij elkaar brengen:** loketten, platforms.
- **om mensen in gesprek te brengen:** bijeenkomsten, ‘world cafés’, expertmeetings, brainstormsessies, denktanks, verhalentafels: een verhalentafel is een publieke, live ‘oral history’-methode waarbij deelnemers onder begeleiding van een gespreksleider verhalen delen met elkaar en met het publiek.
- **om mensen aan de slag te laten gaan:** werkgroepen, ateliers (werkplaatsen), bijeenkomsten, wijkplatforms, brainstormsessies, schrijfateliers, ‘crowd sourcing’-platforms.

Samenvatting van de methodologie

Aanpak

Vanwege de breedte van het kwalitatieve onderzoek en de aard van de verkenning is voor een onderzoeksstrategie en -benadering gekozen die de ervaringen van individuen – en de daaruit af te leiden algemene bevindingen – centraal stellen. Erfgoedparticipatie wordt daarbij nader bestudeerd door de drijfveren, rolopvattingen en werkwijzen van zowel erfgoedprofessionals als erfgoedgemeenschappen in kaart te brengen. Bovendien worden ook de behoeften voor de deelname aan een erfgoedproces op een rij gezet.

Er is een serie semigestructureerde interviews afgenomen om de onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden en erfgoedparticipatie in de huidige context te begrijpen. De respondenten zijn mensen die actief betrokken zijn bij erfgoedparticipatie in de praktijk.

Dataverzameling – de interviews

- In de periode van september 2019 tot en met juni 2021 zijn in totaal **99 interviews met 104 respondenten** afgenomen.
- Voor de eerste 14 interviews is gebruik gemaakt van een gestructureerde vragenlijst, daarna is gekozen voor een meer flexibele aanpak met semigestructureerde interviews. Het onderzoek is in heel Nederland en binnen drie internationale participatieprojecten uitgevoerd.
- De interviews hebben betrekking op **61 participatieactiviteiten**: 34 daarvan zijn activiteiten die geïnitieerd zijn door burgers, verenigingen of stichtingen (56%). 27 zijn initiatieven opgezet door erfgoedinstellingen of overheden (44%). De activiteiten hadden betrekking op diverse erfgoedactiviteiten zoals herbestemmingsprojecten, de aanwijzing van monumenten, waardering van collecties, de ontwikkeling van beleid en publieksarcheologie. De rest van de interviews is gehouden met bijvoorbeeld gemeenteambtenaren die over hun aanpak en ervaringen in het algemeen vertelden.

Wie waren de respondenten?

- Alle respondenten waren op een of andere manier actief betrokken bij een of meer participatieactiviteiten in de erfgoedsector. Een aantal keer zijn verscheidene betrokkenen van één activiteit geïnterviewd.
- Iets meer dan de helft van de respondenten (55%) werkte bij een organisatie of overheid. Dat waren vooral gemeenteambtenaren (inclusief erfgoedambtenaren en ambtenaren van bijvoorbeeld afdelingen welzijn en wijkzaken) en medewerkers bij musea en andere erfgoedinstellingen. Ook waren er enkele mensen uit andere domeinen bij, zoals iemand van een zorginstelling en eentje van een woningcorporatie, en er was een respondent werkzaam bij een fonds. 45% bestond uit participanten van activiteiten, erfgoedvrijwilligers, initiatiefnemers en vertegenwoordigers van stichtingen.
- Het grootste deel van de respondenten is geselecteerd door de Faro-verbinders. Daarbij is de sneeuwbalmethode toegepast: een respondent kon zelf weer een nieuwe aandragen. Deelnemers zijn ook geworven door de inventarisatie van erfgoedparticipatieprojecten en andere activiteiten zoals vanuit de regeling van het Fonds

voor Cultuurparticipatie. De selectie is niet per se representatief voor het hele land en de diversiteit van initiatieven.

Wie waren de interviewers?

De meerderheid (80%) van de interviews is afgenomen door de Faro-verbinders en een aantal journalisten dat opdracht kreeg vanuit de RCE in het kader van de verkenning naar de Faro praktijk. Daarnaast is een reeks interviews gedaan door het Faro-team en door zzp'ers in de erfgoedsector die zijn gevraagd om een onderwerp uit te diepen. Tijdens de periode van de interviews is COVID-19 van grote invloed geweest op de participatieactiviteiten van de respondenten.

Data-analyse

Alle interviews met respondenten zijn opgenomen, geanonimiseerd en getranscribeerd. Daarna is een data-analyse uitgevoerd door een team van het de RCE. Ieder teamlid kreeg een of meer onderzoeksvragen onder de aandacht en codeerde en analyseerde de vragenlijsten en geanonimiseerde transcripten.

De codes hadden betrekking op de thema's die aan de onderzoeksvragen gekoppeld zijn, zoals rolopvatting, werkwijzen, vaardigheden en behoeften. De sortering van data door ze te coderen (labelen) maakt het mogelijk om verbanden te leggen en antwoorden te formuleren op de onderzoeksvragen.

Daarnaast zijn de belanghebbenden door middel van een stakeholdersanalyse geïdentificeerd en geordend naar hun belang en invloed in een kwadrantenmodel. Dat zijn de **actoren** (initiatiefnemers en uitvoerders met belang en invloed), de **doelgroep** (met vooral belang), de **beïnvloeders** (vooral invloed bijvoorbeeld als vergunningverlener of financier) en **geïnteresseerden** (toeschouwers zonder belang of invloed). De teamleden bespraken de bevindingen gezamenlijk. Dat was een proces van bouwen, verfijnen en verbeteren: teamleden keken en dachten met elkaar mee en hebben de codelijst uitgebreid met relevante termen. De inzichten zijn daarna getoetst en gekoppeld aan theorie, beleid, en de bevindingen en uitkomsten bij andere activiteiten van de RCE (vooral praktijkwerkplaatsen en focusgroepen). Uiteindelijk schreven de teamleden voor elke deelvraag een rapportage.

NB. Een nadere toelichting op de methodologie staat in de Methodologische verantwoording (deel 6).

Eindnoten

- 1 OF/BY/FOR ALL is in de Verenigde Staten ontwikkeld door Nina Simon (auteur van *The Participatory Museum*), <https://www.ofbyforall.org/>
- 2 Willemijn van Helbergen 2021, 'Verkenning participatief waarderen', Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/documenten/publicaties/2022/01/01/participatief-waarderen>

